

О.В. Денісова

O.V. Denisova

СТРУКТУРА ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Abstract. The economic consciousness as a phenomenon of the human vital activity is considered. Its essence and structure as those of one of the forms of social consciousness are comprehensively clarified. The specificity of each of the structural components of economic consciousness, which influence certain models of the economic behaviour of a personality, is characterized. For a more profound comprehension of the economic consciousness of a personality, the notion of economic thinking is considered as well.

Проблема наукового аналізу структури економічної свідомості особистості зумовлена глибокими докорінними перетвореннями нашого суспільства, зіткненням економічних, соціальних, політичних та культурних факторів його розвитку та зміною пріоритетів геополітики України. Зміна відносин власності спричинила зміну орієнтацій в діяльності організацій різної форми власності, призвела до активних пошуків ефективного механізму їх взаємодії та формування різного типу соціальних взаємозв'язків на рівні суспільної свідомості. В умовах формування ринкової системи господарювання неухильно зростає роль економічної обізнаності, економічної поведінки, а також економічної свідомості особистості та суспільства, особливо підростаючого покоління.

Для з'ясування структури економічної свідомості особистості ми вважаємо за потрібне, передусім, змістовно розкрити саму природу економічної свідомості; охарактеризувати специфіку кожного з її складових елементів та їх взаємодію; проаналізувати економічну свідомість відповідно до соціально-професійного статусу особистості та її демографічних особливостей. Нагальна потреба в цьому зумовлена ще й тими своєрідними обставинами, що сьогодні відбувається перегляд світоглядного базису пострадянської людини, зміни світосприймання в її свідомості процесів соціально-економічної реальності.

Але перш ніж говорити про економічну свідомість, варто розглянути сенс та зміст вихідного поняття – *свідомості* як такої, суспільної свідомості та свідомості особистості. Слід відмітити два напрями трактування цього поняття. Перший напрям – інтерпретація свідомості з марксистської, діалектико-матеріалістичної позиції, коли свідомість розглядається з точки зору теорії відображення, як відбиття в ідеальній формі (формі мислення) дійсності. Другий напрям – психологічний, суб'єктивно-активістський, коли свідомість продукується суб'єктом (людиною) і є рефлексією його внутрішнього стану, що дозволяє йому відповідним чином орієнту-

ватися в зовнішніх діях. До першого напрямку можна віднести праці німецьких філософів Л. Фейєрбаха, К. Маркса, Ф. Енгельса, російських демократів – В. Белінського, А. Герцена, Н. Чернишевського, радянських учених – А. Бурдіної, В. Баруліна та ін. До другого – Т. Кампанеллу, Р. Декарта, Дж. Локка, Е. Гуссерля, Г. Гегеля, Ж. Піаже, Е. Гідденса, В. Лефера, С. Рубінштейна, А. Леонтьєва, Ф. Михайлова та ін.

Будучи феноменом людської життєдіяльності, свідомість має суспільний характер, що виявляється в розмаїтті її форм. Поняття *суспільна свідомість* досить широко вживається в методології історичного пізнання (до марксизму практично не вживалося). Саме з цього, останнього, приводу І. Бойченко визначає, що *суспільна свідомість* є духовною стороною історичного процесу, є не просто сукупністю індивідуальних свідомостей, а цілісним духовним явищем, що має певну внутрішню структуру і включає різноманітні рівні і форми. Специфічність суспільної свідомості і суспільного буття полягає в соціально-історичній взаємозалежності і взаємозначеності, яка включає суспільну практику, предметну діяльність, різноманітні історичні зв'язки і особливі форми духовної діяльності, цілепокладання, освоєння і розвиток культури минулого, проектування майбутнього та ін. Різноманітні типи детермінації людської життєдіяльності (природні, соціальні, історичні, психічні) утворюють особливу ієрархію, в якій складніші надбудовуються над простішими і, в свою чергу, впливають на них. Власне, онтологічне потрактування суспільної свідомості передбачає постановку питання про необхідність і можливість усвідомленості в процесі буття, дистанціювання суб'єкта та об'єкта пізнання.

Структура суспільної свідомості в сучасній літературі представлена доволі суперечливо. Відсутність єдиних критеріїв структурування й чіткості в застосуванні загальних аспектів аналізу структури (гносеологічного, соціологічного, конкретно-історичного та ін.) призводить до того, що дослідники називають різну кількість компонентів суспільної свідомості й по-різному визначають їх зміст [1, с. 52]. Проблемою структури суспільної свідомості займалися такі науковці, як В. Барулін, Ф. Михайлов, В. Нестеренко, П. Рачков, Є. Суїменко. Доволі детально висвітлені зміст суспільної свідомості, її структури, функції та тенденції розвитку в працях О. Якуби, А. Бурдіної, Н. Козлової, В. Межуєва, В. Толстих, Д. Гирдева. На основі аналізу їх робіт структуру суспільної свідомості можна представити у вигляді такої узагальненої схеми (див. рис. 1).

Структура свідомості має свої сторони та рівні, які пов'язані між собою. Перш за все в структурі суспільної свідомості слід виділити дві сторони: когнітивну (пізнавальну) та аксіологічну (ціннісно-оцінювальну). Когнітивна сторона характеризується раціональними та чуттєвими пізнавальними ознаками. Важливою гносеологічною ознакою розподілу суспільної свідомості на складові частини виступає об'єкт відображення.

Аксіологічна сторона має раціональні та емоційні елементи, що відображають зацікавленість суб'єкта та важливість для нього об'єкта відображення, здатного задовольнити потреби, інтереси та бажання людини. У процесі пізнання суб'єкт взаємодіє з об'єктом, спрямовує на нього свої пізнавальні можливості, перетворює і відображає його, формуючи систему знання про об'єкт.

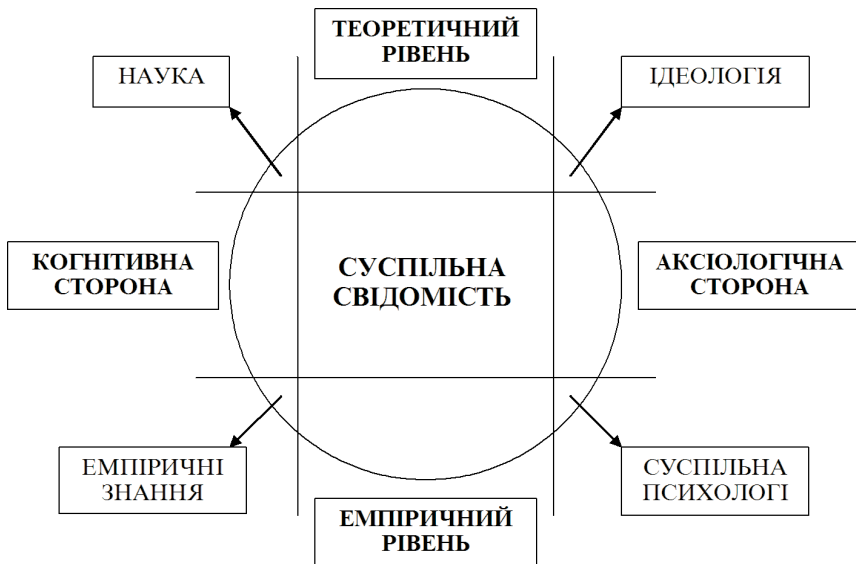

Рис. 1. Узагальнена схема структури суспільної свідомості

Подальше вивчення структури суспільної свідомості дає змогу виділити два рівні відображення (рефлексії) дійсності: теоретичний та емпіричний. Теоретичний (вищий) рівень визначається науковими (теоретичними) та абстрактно-логічними поняттями. Емпіричний (нижчий) рівень, де домінують чуттєві компоненти творення знання (емоції, почуття, враження). Цей рівень можна назвати конкретно-чуттєвим. Для нього властиві: “образне мислення”, “загальнонародний емпіризм” за І. Павловим, елементарні найпростіші абстрактні поняття.

Ґрунтуючись на відмінностях теоретичного та емпіричного пізнання, можна розмежувати рівні теоретичної та буденної свідомості. Зазначимо, що перший рівень пов’язаний з науковими знаннями та поглядами, які мають ідеологічне забарвлення, другий – крім суспільної психології, включає емпіричні знання: економічні, політичні, правові, медичні тощо.

Як теоретичний, так і емпіричний рівні мають свої переваги і недоліки. Ми не ставимо своєю метою пояснення й уточнення цих відмінностей, однак все ж таки слід зауважити, що теоретичний рівень – вищий, більш глибинний, ніж емпіричний, широко охоплює світоглядний простір, надає підстави для стратегічного мислення, вибудовує теорію, яка є формою систематизованого, узагальненого знання про сутність досліджуваних явищ. Емпіричний рівень – стоїть на засадах вирішення практичних життєвих завдань, він більш оперативний, мобільний, ближчий до мінливого життя, його повсякденних і “дрібних” проблем.

На перетині емпіричного рівня суспільної свідомості та аксіологічної сторони формується суспільна психологія, а на перехресті теоретичного рівня та аксіологічної сторони – ідеологія. В сукупності всіх своїх елементів суспільна психологія виступає

як реальна *масова свідомість*, як те, що особливо глибоко й міцно входить у свідомість людей, є невід'ємним джерелом їхньої повсякденної діяльності, і тому вплив на соціальну психологію прямо пов'язаний із впливом на історичні події.

Єдність компонентів суспільної свідомості визначається в залежності від існуючих соціально-економічних відносин суспільного буття. Пізнання (гносеологія) відкриває нові ціннісні аспекти світогляду, створює умови і можливості для появи нових цінностей (потреб, інтересів) або нові способи задоволення старих інтересів. Ідеологія (аксіологія) орієнтує пізнавальний процес на засвоєння знань, здатних забезпечити задоволення існуючих потреб, на розширення та здобуття цінностей; вносить вибірковий підхід в процес пізнання; прискорює або гальмує його; сприяє адекватності пізнання або робить його хибним, неадекватним.

Конструкція суспільної свідомості не є лише умоглядною, а постає як закономірний характер її організації. Вона відтворює сутнісну смислову структуру суспільного буття: знання репрезентують у суспільній свідомості буття як наявне; цінності, потреби, інтереси – незавершеність суспільного буття; програми – його здатність до самозміни [2, с. 330]. Суспільна свідомість не існує незалежно від свідомості окремих людей і навпаки.

Соціологічний аспект аналізу суспільної свідомості передбачає оцінку суспільної свідомості з позиції ролі та значення її структурних елементів для діяльності суспільного суб'єкта. Ядром цього аспекту є виявлення інтересів конкретного суспільного суб'єкта, роль в обґрунтуванні, розвитку його діяльності. Такий підхід до суспільної свідомості дозволяє відмітити ще одну її важливу грань – свідомість людини.

Трактовка свідомості особистості носить багатоаспектний характер і апелює до кожного з аспектів залежить від поставлених завдань. Інакше кажучи, від того, в якому ракурсі розглядається свідомість особистості. Ми згодні з тим тлумаченням індивідуальної свідомості, яке формулює Г. Зіммель. Він пише, що сукупність особливих мотивів, цілей та інтересів, які має особа, це і є індивідуальна свідомість, яка визначає характер її взаємодії з іншими людьми. Цінності та норми суспільства інтерналізуються саме у свідомості особистості [3, с. 390]. Для пояснення сутності свідомості особистості вважаємо за потрібне охарактеризувати внутрішню структуру та взаємозв'язки між її складовими елементами: аксіологічним (ціннісно-оцінювальним); спонукально-мотиваційним (внутрішньо-спонукальним, мотиваційно-чуттєвим) та гносеологічним (когнітивним, пізнавальним).

Структура свідомості особистості виступає цілісною динамічною системою, яка фіксує особливості її індивідуального формування та розвитку. Так, якщо спонукально-мотиваційний компонент свідомості особистості характеризується основними поняттями, такими як мотиви, інтереси, цілі, програма дій, життєва стратегія, що пов'язані безпосередньо з потребами особистості, то когнітивний являє собою сукупність засвоєних знань, уявлень, понять; аксіологічний компонент відображає ідеологічні настанови, ідеали, цінності, соціальні емоції та почуття. Всі внутрішні елементи структури свідомості особистості, в яких виявляється її направленість, можуть спонукати людину до діяльності. В соціології під мотивами особистості

розуміють, як правило, багатоманітну систему її ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації особистості існують в таких формах, як ідеали, цілі, життєві плани та стратегії.

Узагальнюючи науковий матеріал, можна зробити висновок, що свідомість особистості – це духовний світ однієї людини, соціально організоване явище. Суспільство не володіє свідомістю в тому сенсі, в якому нею володіє одна людина: воно не має свого надособистісного мозку. Але між свідомістю особистості та суспільною свідомістю немає і не може бути чітких меж. Між ними весь час відбувається взаємодія. Суспільна свідомість і свідомість особистості нерозривні, вони існують разом, і суспільна свідомість не може відокремлюватися та виступати в реальному житті ізольовано від свідомості членів суспільства. Однак це не означає, що вони ідентичні. Різниця між ними зводиться до того, що відношення між цими категоріями подібні до відношення між загальним і одиничним. Відповідно до цього суспільна свідомість існує лише в окремій свідомості та через неї, а тому не все, що належить окремій свідомості особистості входить в суспільну свідомість. Тому суспільну свідомість не можна уявляти як суму свідомостей особистостей. Ще одна відмінність між суспільною та індивідуальною свідомістю зумовлена об'єктивним середовищем, котре визначає їх зміст. Для індивідуальної свідомості таким об'єктивним середовищем завжди є комплекс загальних та специфічних умов життя людей. Що стосується суспільної свідомості, то вона формується лише під впливом суспільного буття та об'єктивним для неї є лише матеріальне. Також вона значно багатша ідеями та уявленнями, ніж будь-яка індивідуальна свідомість.

Відомо, що різноманітні сфери життєдіяльності суспільства знаходять своє відображення у відповідних формах суспільної свідомості. Так, якщо спочатку кількість форм суспільної свідомості обмежувалась наукою, філософією, релігією, мистецтвом та мораллю, то в подальшому визначилися ще дві – політична та правова свідомість. Питання правомірності виділення особливої форми свідомості – економічної – протягом тривалого періоду було дебатованим. Вважалося, що деякий резон у виокремленні економічної форми свідомості є і він полягає у розширенні можливостей і сфери діяльності недержавних форм і засобів впливу на суспільне виробництво. Таке відокремлення розглядалося як реакція на динаміку розвитку політичної свідомості, що містить у собі зміни її змісту і функцій: наприклад, зацікавленість у створенні нових механізмів впливу на виробництво, більше пристосованих до сучасних вимог. Однак, деякими авторами відмічалось, що цього аргументу недостатньо для ствердження правомірності виокремлення особливої, а саме економічної, форми свідомості [4, с. 63]. Проблеми економічної свідомості, її специфіки, місця в структурі суспільної свідомості та ролі в житті суспільства активно обговорювалися радянськими науковцями з 50-х рр. XX ст. Особливої уваги заслуговує праця О. Уледова “Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое исследование” (1968). В ній учений одним з перших розглянув економічну свідомість як одну із форм суспільної свідомості, що відображає діяльність людей та їх відносини в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання і яка, на відміну від інших форм суспільної свідомості, спрямована на регламентування,

розвиток та регулювання господарського життя, а також на пошуки певних методів та принципів ведення господарювання у відповідності до інтересів суб'єкта господарювання [5, с. 4]. У кінці 70-х рр. з'явилися перші монографічні дослідження, в яких була зроблена спроба наукового обґрунтування правомірності виокремлення економічної свідомості з структури суспільної свідомості (В. Драчов, Н. Клепач). У 80-х рр. економічну свідомість було остаточно визнано, поряд з іншими формами, рівнозначною складовою структури суспільної свідомості. Так, В. Фофанов, посилаючись на праці К. Маркса, переконливо показав, що економічна свідомість є необхідним компонентом економічного життя буржуазного суспільства. Він також зробив висновок, що К. Маркс глибоко й точно зафіксував цілий ряд важливих характеристик економічної свідомості та розробив методологію її дослідження [6, с. 263]. В. Попов предметом свого дослідження обрав економічну свідомість соціалістичного суспільства. Це дозволило йому поглибити вирішення проблеми відносно правомірності виділення економічної свідомості в структурі суспільної свідомості [7, с. 239].

Останнім часом різноманітні аспекти економічної свідомості досліджувалися як вітчизняними (І. Бекешкіна, О. Валуйський, Є. Головаха, В. Ільїн, Ю. Кулагін, В. Лагутін, С. Макеєв, Ю. Пахомов, В. Пилипенко, І. Попова, В. Приходько) так і закордонними (Т. Заславська, В. Іноземцев, Т. Парсонс, Р. Ривкіна, Г. Соколова, П. Хейне) вченими.

Розглянемо, який глибинний зміст криється в понятті економічної свідомості, її структури, на чому вона базується, яку роль відіграє в діяльності людини і в удосконаленні економічного життя. Пошуки відповіді на ці запитання дозволяють встановити тісний зв'язок економічної свідомості особистості з економічною сферою суспільного життя і стверджувати, що вона є невід'ємною стороною функціонуючої економічної сфери, яка розвивається. Остання включає у свій зміст поряд з виробничою діяльністю, економічними відносинами також і свідомість, яка безпосередньо відображає ці відносини. Економічна свідомість у цьому випадку виступає як невід'ємна форма структури суспільної свідомості.

Існує багато визначень поняття *економічної свідомості*. Під економічною свідомістю в соціологічній літературі зазвичай розуміють сукупність поглядів, інтересів, ідей, уявлень і переконань стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін [8, с. 226].

Дослідження економічної свідомості особистості будуються з урахуванням динамічних ознак структури та змісту самого поняття. Змістом економічної свідомості особистості є економічні уявлення, соціально-економічні цінності, інтереси, погляди, почуття, настрої. Сутністю економічної свідомості особистості є результат і процес освоєння нею економічної реальності з урахуванням індивідуальних соціальних інтересів, а специфікою – виступає високий ступінь вираження та відображення індивідуальних соціальних інтересів, цінностей, ідей та установок.

Таким чином, *економічна свідомість особистості – це її здатність орієнтуватися в навколишньому матеріальному світі, у практиці на основі наявних знань, ідеальних образів, понять, ідей, поглядів, уявлень, суджень, які виникають у процесі*

відображення особистістю її економічного буття. Інакше кажучи, економічна свідомість – це не просто відображення економічного життя особистості, а й, передусім, попередня побудова дій і прогнозування їх наслідків, що виявляється в контролі економічної поведінки і управлінні нею. Зокрема економічної поведінки з такими її компонентами, як прагматична мотивація, цілераціональність та відносини взаємної віддяки.

Соціологія розглядає економічну свідомість під кутом зору її функціонування в системі господарської діяльності людини. Це функціонування здійснюється як через діяльність окремих (конкретних) індивідів чи груп, так і через діяльність соціальних інститутів, певних механізмів нормоутворення та нормопоширення в знеособленому вигляді [7, с. 11].

Економічна свідомість як вид суспільної свідомості підлягає загальним закономірностям розвитку її структури. Вона має в науці, ідеології та суспільній психології свої компоненти, які можуть виділятися у відносно самостійні духовні утворення.

Вищим рівнем економічної свідомості особистості виступає теоретико-пізнавальний рівень, який охоплює систематизовані економічні знання; погляди, які формують економічний світогляд особистості; уміння творчо мислити і т.д. Пізнавальні компоненти (переконання, уявлення, поняття) створюють систему наукових економічних знань особистості, формують її готовність до життя в суспільстві з ринковими відносинами.

Нижчий рівень економічної свідомості особистості, емпіричний (буденний), характеризується стихійністю, емоційністю і виконує функцію безпосередньої практичної діяльності особистості, відображає світ на рівні явищ. Він формує стійкий, особливий спосіб мислення – менталітет особистості.

Виходячи з того, що такі філософські категорії, як суспільна свідомість та свідомість особистості, визначаються не шляхом підведення одних під інші, а шляхом їх зіставлення, структуру економічної свідомості особистості необхідно розглянути з соціологічної точки зору, що уможливорює виділення трьох її складових: когнітивної, ціннісно-оцінювальної та мотиваційно-спонукальної сторони.

Когнітивна сторона містить в собі економічні поняття, уявлення, знання та переконання. *Знання* – засвоєна об'єктом ззовні або самостійно вироблена економічна інформація. Економічні знання передбачають збереження в пам'яті засвоєного матеріалу для того, щоб застосувати його на практиці в реальних економічних ситуаціях, а також для набуття нових економічних знань. *Економічні уявлення* – це уявлення про те, як функціонує економіка, як створюється суб'єктивний економічний образ: здатність людини або соціальної групи відображати, розуміти економічні явища, пізнавати їх суть, засвоювати і зіставляти економічні поняття, категорії, теорії з вимогами економічних законів, з об'єктивною реальністю і на основі цього будувати власну економічну діяльність. *Економічні переконання* – стійка система поглядів, яка виступає як економічний світогляд суб'єкта. Формування таких переконань спирається на глибокі знання і оцінки економічних явищ, але вони не переходять у переконання автоматично, а виробляються на основі економічного досвіду людини в результаті економічної діяльності [9, с. 304].

Ціннісно-оцінювальна сторона економічної свідомості включає в себе цінності, ідеали, відчуття, економічні емоції. *Економічні цінності* – це цінності, осмислені економічною свідомістю, безпосередньо значимі для людини універсальні зразки економічної поведінки, вимоги, ідеали економічного життя суспільства. *Економічні емоції та відчуття* пов'язані з пізнанням економічних процесів, проявляються в задоволенні результатами і процесом праці, в прагненні визнання і шани, в бажанні подолати небезпеку, відчути азарт, ризик, в альтруїстичних та егоїстичних прагненнях при обміні та споживанні.

Мотиваційно-спонукальний бік економічної свідомості містить у собі мотиви, економічні цілі та інтереси. *Економічні мотиви* – це система економічних стимулів, пов'язаних з духовними світоглядними основами особистості, ступенем розвинутої економічної свідомості та культури людини. *Економічні цілі* – це кінцеві результати, на які спрямовані індивідуальні або колективні дії. *Економічні інтереси* – реальні причини економічних дій людини, які виражають необхідність задоволення її різноманітних потреб. Економічні інтереси, відображаючи роль конкретних суб'єктів у системі суспільного поділу праці, є об'єктивними, належать реальним суб'єктам, що вступають у відносини між собою.

До мотиваційно-спонукальної сторони економічної свідомості умовно можна віднести і праксеологічний компонент економічної свідомості, який характеризується економічними компетенціями, намірами, звичками, а також уміннями. *Економічні компетенції* – знання, авторитетність в економічній сфері, здатність виконувати поставлені завдання. *Звички* – встановлені способи економічної поведінки у певних ситуаціях, які не викликають негативних реакцій. *Економічні наміри* – прагнення, які стимулюють особистість до економічної активності.

Різні сторони економічної свідомості детермінують певні моделі економічної поведінки. Так, когнітивна сторона зумовлює раціональний характер поведінки. Підґрунтям економічної поведінки є принцип максимізації. Його сутність полягає в максимумі ефекту (досягнення успіху, користі, зиску) за мінімуму витрат зовнішніх і внутрішніх ресурсів особистості (групи, суспільства). Введене Вебером у сучасну соціологічну науку поняття цілераціональності згодом трансформувалося у принцип максимізації. У молодих людей характер економічної поведінки нестійкий, і вони частіше за дорослих поводять себе ірраціонально. Така поведінка зумовлена приглушенням логічних, раціональних здібностей емоційною складовою свідомості.

Мотиваційно-спонукальний компонент економічної свідомості через прагматичну мотивацію дає установку на матеріально-економічний успіх. Але прагматизм буває різний. Є прагматична мотивація типу “бути, щоб мати” і є така, що відповідає принципу “мати, щоб бути”. У першому випадку спрацьовує прагнення отримати вигоду, а також мотив володіння. У другому – ми маємо справу з мотивами забезпечення себе належними умовами для самореалізації, коли матеріальні цінності відіграють для нас здебільшого інструментальну роль.

Компоненти ціннісно-оцінювальної сторони економічної свідомості обумовлюють відносини взаємної винагороди. Зрілість економічної свідомості передбачає домінування еквівалентної винагороди серед численних форм прояву співвідношен-

ня “винагорода для себе – винагорода для інших”. Процеси обміну являють собою соціогенераційний і соціоактуалізаційний механізм життєдіяльності людини й суспільства. Вони концентрують у собі суто соціальні аспекти економічної поведінки і займають досить важливе місце в соціологічному аналізі. В економічних відносинах обмін повинен регулюватися чіткими правовими або етичними нормами. Еквівалентом взаємної винагороди, як правило, виступають гроші. Соціально-економічна поведінка при відносинах обміну регулюється, головним чином, моральними відносинами, які зобов’язують учасників обміну до взаємної винагороди та економічного обміну. Таким чином, аксіологічна складова економічної свідомості актуалізує принцип еквівалентності взаєморозрахунку “Ти мені – я тобі”.

Усі сторони економічної свідомості особистості нерозривно пов’язані і корелюють між собою. На триєдиній основі раціональності, прагматичної мотивації та настанов на рівноцінну взаємну соціально-економічну винагороду виникає система дій, вчинків, реакцій людини, що підкоряються її світоглядним переконанням [10, с. 243].

Становлення ринкових відносин, їх більш-менш соціальна спрямованість створюють свої особливі передумови для формування економічної свідомості особистості та викликають динамічні перетворення в її структурі, що відбивається на характері діяльності особистості. Через форми діяльності (учні навчаються, дорослі люди працюють) особистістю реалізується здатність співвідносити свій спосіб мислення, свої економічні знання та світоглядні настанови з реальною практикою для вирішення соціально-економічних завдань.

У науковій літературі для кращого розуміння феномену економічної свідомості виокремлюють поняття *економічне мислення* – погляди, уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності тощо [8, с. 226]. Отже, *мислення* можна визначити як *процес пізнання взаємодії людини з іншими людьми, соціальними групами, суспільством у цілому*. Завдяки цьому в свідомості особистості відбувається відтворення економічних ідей, категорій, законів, принципів господарювання в їх логічному зв’язку. Мислення є складовою духовно-практичної діяльності людини, виступає як одна з визначальних форм економічної свідомості і трактується як активність економічної думки.

Економічна свідомість пов’язана з розвитком та функціонуванням соціально-економічних законів, а економічне мислення – із залученням особистості до соціально-економічної практики. Це робить можливим розглядати економічне мислення як складову економічної свідомості в певній суспільній ситуації. Відповідно до цього низький рівень економічної свідомості особистості обумовлює суперечливість економічного мислення, яке сприймає розвиток економічних відносин більшою мірою емоційно.

Ми поділяємо думку В. Попова, що економічне мислення – це процес пізнання економічних відносин у формі понять, суджень, умовисновків, які входять у зміст економічної свідомості. Економічна свідомість – продукт економічного мислення як процесу, а мислення завжди здійснюється на основі досягнутого рівня економічної свідомості. Тобто економічне мислення – це економічна свідомість в дії. Це інтелектуальна здатність людини чи соціальної групи осмислювати економічні явища,

засвоювати та співвідносити економічні категорії, поняття, теорії з дійсністю та належним чином орієнтуватися в економічному житті [7, с. 45].

Лише при збалансованості раціональності та емоційності особистість може діяти з найбільшою користю для себе, яка є неодмінною складовою ринкових відносин. У спілкуванні з іншими людьми, особливо під час розподілу та використання виділених економічних ресурсів, особистість має свої економічні інтереси, задовольняє свої нагальні потреби. За цих обставин, діючи у власних інтересах, у процесі суспільної співпраці, вона створює можливості вибору для інших. Таким чином формується суспільна координація як процес безперервного пристосування до змін, які виникають під час взаємодії особистості з іншими людьми.

Соціальний аналіз рівня економічної свідомості передбачає вивчення її відносно вікових груп та належності до тієї чи іншої соціально-професійної групи. Це не єдині фактори, які впливають на рівень економічної свідомості особистості, але вони, на нашу думку, заслуговують на особливу увагу. Наприклад, як свідчать результати всеукраїнського моніторингу “Тенденції розвитку українського суспільства”, що проводився Інститутом соціології НАН України у 1990-х рр., серед вікових груп населення “жорстко” оцінювали економічну ситуацію респонденти середнього віку та пенсіонери, більш “лояльно” – молодь віком до 30 років [11, с. 39].

Якщо вести мову про старше та молоде покоління, то перших можна віднести до представників з неринковим типом економічної свідомості та мислення, а других – з ринковим типом. *Неринковий* тип економічної свідомості відповідав вимогам радянської економіки та формувався сильною командно-адміністративною системою, яка виховувала людину, не здатну приймати відповідальні рішення, а також ризикувати.

Разом з тим слід підкреслити, що неринковому типу економічної свідомості відповідали загальнодержавна, колективістська економічна ідеологія, заснована на відносинах загальнонародної власності та її власника – народу. Головними елементами економічної психології, в яких закладені величезні резерви людського фактора, виступали розвинуті мотиви, настанови на сумлінну роботу, збереження сировини та палива, зацікавлене ставлення до праці та загальнонародної власності.

Загалом для носіїв неринкового типу економічної свідомості характерне несприйняття ринку або насторожене ставлення до нього, низька оцінка власних уявлень про ринкову економіку, високий рівень соціальної та психологічної напруги особистості, що перебуває під сильним впливом соціальних стереотипів, які були вироблені минулими умовами.

Ринковий тип економічної свідомості передбачає високий ступінь економічної активності з боку особистості, розуміння нею того, що ринок пропонує можливості для підвищення добробуту відповідно до вкладених зусиль, знань, умінь (у тому числі умінь професійно ризикувати). Власне ринковий тип економічної свідомості, відповідно й економічної поведінки, лише формується і значною мірою залежить від освітньої політики держави, ходу економічних реформ та їх відповідності соціальним сподіванням економічно активних індивідів. Наявність достатньо гнучких ціннісних орієнтацій молоді дозволяє їй відносно швидко адаптуватися до нових

умов соціального середовища й адекватно реагувати на зміни основних вимог соціальних інститутів. Ринковий тип економічної свідомості переважно орієнтований на підприємництво.

Таким чином, в нинішніх умовах особистість стоїть перед необхідністю сприймання однієї з концепцій ринкового чи державного (планового) регулювання економіки. Як показують результати досліджень, більшість населення перебуває в аномічному стані, ще не визначилася в плані певного варіанта регулювання економіки. Це свідчить як про низький рівень теоретико-пізнавальної сторони економічної свідомості (про здатність пізнавати, відображувати, узагальнювати принципово нові стратегічні процеси та явища, співвідносити їх з економічними законами, мислити категоріями нової економічної реальності), так і про інерційний характер стереотипів неринкової ідеології. Але не варто ідеалізувати ринкову економіку, – вона має свої переваги і недоліки.

Для підвищення ступеня готовності людей до освоєння в нових соціально-економічних умовах потрібна оновлена система економічних знань та нормативної регуляції. Отже, ця суспільна необхідність зумовила не лише з'ясування глибинної суті такого важливого соціального регулятора розвитку економіки, як економічна свідомість, а й вивчення її структурних елементів.

-
1. Уледов А.К. *Общественная психология и идеология*. – М.: Мысль, 1985.
 2. Причетій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. *Філософія: Посібник для студентів вищих навч. закладів*. – К.: Видавн. центр “Академія”, 2001.
 3. Кравченко С.А. *Социологический энциклопедический русско-английский словарь*. – М., 2004.
 4. *Общественное сознание и его формы* / Под ред. В.И. Толстых. – М.: Политиздат, 1986.
 5. Уледов А.К. *Структура общественного сознания: Теоретико-социол. исследование*. – М.: Мысль, 1968.
 6. Фофанов В.П. *Экономические отношения и экономическое сознание*. – Новосибирск, 1979.
 7. Попов В.Д. *Экономическое сознание: сущность, формирование и роль в социалистическом обществе*. – М.: Мысль, 1989.
 8. *Соціологія: Підручник для студентів вищих навч. закладів* / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавн. центр “Академія”, 2003. – С. 226.
 9. Ложкін Г.Ф., Спасенніков В.В., Комаровська В.Л. *Економічна психологія: Навч. посіб.* – К.: ВД “Професіонал”, 2004.
 10. Суїменко Є.І., Єфременко Т.О. *Номо економікус современной Украины: Поведенческий аспект*. – К.: Ін-т соціології НАНУ. – 2004.
 11. Пилипенко В.Є., Вишняк О.І., Куценко О.Д. *Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб.* – К.: Каравела, 2003.